

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРИЯ

УДК 94:321(37)“-0800/-0300“

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-103-113>**Socio-political system and economic development of Etruria in the 8th–3rd centuries BC****Inna I. Nikolina**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3504082>Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57219915746>**Irina I. Nikolina**

Vinnytsia Institute of Trade and Economics of SUTE,

PhD (Public administration), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: nikira1205@googlemail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7718-8599>Researcher ID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-2562-2018>Scopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57219601712>**Volodymyr V. Ocheretianyi**

Vinnytsia Institute of Economics West Ukrainian National University,

PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

e-mail: otcheret27@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1445675>**Abstract.**

The purpose of the article is to highlight key issues of the socio-political system and economy of Etruscan civilization as factors influencing both its rise and decline. **The research methodology** is based on the use of general scientific principles: historicism, objectivity, and a systemic approach in analyzing historical processes considered in this article. Special historical methods such as descriptive, problem-chronological, historical-systemic, and comparative-historical have proven to be effective. **The scientific novelty of the research** is determined by the authors' attempt to comprehensively reveal the topic of the socio-political system and economy of the Etruscans in the 8th–3rd centuries BC by utilizing the achievements of foreign and domestic researchers. **Conclusions.** The key factors determining the might of the Etruscans were the fertility of the land and the richness of the region's natural resources. However, their socio-political structure undermined this potential as Etruscan cities existed independently from each other and did not strive to unite into a centralized state, further weakening themselves with constant internal conflicts and internecine wars. The lack of unity and the Roman military superiority ultimately led to the loss of independence for the cities, and eventually, to the complete disappearance of the Etruscan ethnic group. The rapid growth of the Etruscan economy through international trade did not contribute to the unification of Etruria into a single centralized state due to the incomplete process of dissolution of tribal relations and the Etruscans' orientation towards the Greeks, including adopting their model of state organization. The formal unification of twelve city-states into the Etruscan League was a religious confederation but did not promote their cohesion.

For a long time in Etruscan society, there were only two main classes – the aristocracy, in whose interests the state apparatus operated, and the class which was to varying degrees dependent on the aristocracy. At the same time, the indistinctness of the middle class may be associated with the fact that the ancestors of the Etruscans, who according to one version of their origin came from the east, subjugated the indigenous population, turning them into dependents, which was a typical practice in the ancient world.

Keywords: Etruria, Etruscans, lucumo, slave, metallurgy, agriculture, trade.

Суспільно-політичний лад і економічний розвиток Етрурії у 8 – 3 ст. до н.е.

Інна Ніколіна

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: inna.nikolina@vspu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-5929>
Researcher ID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/3504082>
Skopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57219915746>

Ірина Ніколіна

Вінницький торговельно-економічний інститут Державного торговельно-економічного
університету
кандидат наук з державного управління, доцент (Україна)
e-mail: nikira1205@googlemail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7718-8599>
Researcher ID Web of Science: <http://www.researcherid.com/rid/C-2562-2018>
Skopus ID <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57219601712>

Володимир Очеретяний

Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного
університету, кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: otcheret27@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1774-3500>
ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1445675>

Анотація.

Метою статті є спроба висвітлити ключові питання суспільно-політичного ладу та економіки етрусської цивілізації, як факторів, що вплинули як на її піднесення, так і на занепад. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів: історизму, об'єктивності, системного підходу в аналізі історичних процесів, що розглядаються в даній статті. Ефективними виявилися такі спеціальні історичні методи, як описовий, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний. **Наукова новизна дослідження** визначається тим, що, використовуючи здобутки досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців, автори здійснили спробу комплексно розкрити тему суспільно-політичного ладу та економіки етрусків у 8 – 3 ст. до н.е. **Висновки.** Ключовими факторами, що визначали могутність етрусків, були родючість землі та багатство надр цього регіону. Проте їх суспільно-політичний устрій підірвав цей потенціал, оскільки етруські міста існували незалежно один від одного й не прагнули об'єднатися в централізовану державу, додатково ослаблюючи себе постійними внутрішніми конфліктами та міжособистими війнами. Недостатня єдність та перевага римлян у військовій сфері в кінцевому підсумку призвели спочатку до втрати самостійності міст, а згодом – до повного зникнення етрусського етносу. Швидке зростання економіки етрусків завдяки міжнародній торгівлі не сприяло об'єднанню Етрурії в єдину централізовану державу через незавершеність процесу розпаду родоплемінних відносин та орієнтацію етрусків на греків, включаючи навіть їх модель державної організації. Формальне об'єднання дванадцяти міст-держав в Етруску лігу було релігійною конфедерацією, але не сприяло їх згуртованості. У етруському суспільстві впродовж тривалого часу існували лише два основних класи – клас аристократії, в інтересах якого діяв державний апарат та клас, який був у різній мірі залежний від аристократії. У той же час невиразність середнього класу можливо пов'язана з тим, що предки етрусків, які за однією з версій їх походження прибули зі сходу, підкорили тубільне населення, перетворивши їх в залежних людей, що було типовою практикою в стародавньому світі.

Ключові слова: Етрурія, етруски, лукомон, раб, металургія, сільське господарство, торгівля.

Постановка проблеми. Етрусська цивілізація, створена народом, в якого недешифрованою залишається його мова та остаточно не встановлено його походження. Народу, який на піку своєї величчї встановив владу на значній території вздовж Апеннінського півострова і Тирренського моря, збагативши свою культуру запозиченнями у греків і підніс її майже на рівень грецької. У той же час значну частину своєї культурної спадщини або інших народів етруски передали римлянам за власного посередництва. Також варто пам'ятати, що протягом тривалого періоду етрусські царі правили в Римі, допомагаючи перетворити його з

невеликого поселення у велике місто. Згодом Рим перетворився у головного суперника Етрурії, проте падіння етрусської цивілізації все ж було наслідком суспільно-політичного устрою етрусків.

Аналіз останніх досліджень. Означена тема є достатньо актуальною в науковому дискурсі сучасності та викликає чималий дослідницький інтерес. В українській історіографії цей напрям також не залишається поза увагою науковців і значною мірою залежить від впливу зарубіжних вчених. Зокрема, в Україні заслуга повернення етрусків із забуття належить Янко А.Л. (Янко, 2009; Янко, 2013; Янко, 2010; Янко, 2011; Янко, 2014), Осмоловській О., Бурич Н. (Осмоловська, Бурич, 2012). Осмислення проблеми походження етрусків є вкрай важливим і актуальним та вимагає багато часу і наукового аналізу і саме цю проблему, вдаючись до генетичних досліджень, висвітлювали Пардо-Секо Я., Гомес-Карбалья А., Аміго Х. та інші (Pardo-Seco, et al, 2014), а також Ачіллі А., Олів'єрі А., Пала М. та інші (Achilli, et al, 2007). Значний доробок у вивченні цієї теми зробили Робер Ж.-Н. (Робер, 2007), Ергон Ж. (Ергон, 2009) та Крон Дж. (Kron, 2013). Загалом сучасний рівень дослідження етрусської цивілізації вирізняється пошуком та широтою нових сюжетів, однак, на перший план більшості досліджень, постають питання осмислення їх походження, культури та мистецтва, в той час як інші аспекти їх життя залишаються недостатньо висвітлені.

Метою статті є спроба висвітлити ключові питання суспільно-політичного ладу і економіки етрусської цивілізації, як факторів, що вплинули як на піднесення Етрурії, так і на її занепад.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політична структура етрусків в певній мірі подібна до організації давніх греків. Основним спільним елементом була відсутність єдиної централізованої держави, натомість їх міста багато в чому нагадували грецькі поліси (Осмоловська, Бурич, 2012, с. 44). За традицією, в історичних дослідженнях розглядають Дванадцятиграддя, тобто дванадцять етрусських міст, які мали вплив у регіоні. Проте, можливо, це число слід розглядати як символічне, оскільки існувало більше таких міст-держав. З великою ймовірністю можна припустити, що етруське Дванадцятиграддя було створене за аналогією з Іонійським (з центром у Мілеті), оскільки у період найбільшого розквіту етрусської цивілізації, зокрема, у VI ст. до н.е., вплив на них греків-іонійців був значним (Історія, 2015, с. 610).

Дванадцять міст Етрурії, а саме: Ареццо (Арретій), Вейї, Вульчі (Велх), Ветулонія (Ватлуна), Вольсінії (Велзна), Вольтерра (Велатрій), Кортонна (Куртун), К'юзі (Клевсін, Клузій), Перуджа (Перузія), Популонія (Пуплуна), Тарквінії (Тархна), Цере (Кере, Агілла), які перебували на піку своєї могутності, створили конфедеративну лігу етрусських міст. Інші населені пункти або не входили до даної ліги, або перебували під контролем її членів. Варто зауважити, що основним об'єднуючим фактором була релігія. Центральна влада фактично була умовною, адже міста між собою постійно ворогували. Так, у Вейях, Вульчі та Тарквінії перші оборонні укріплення датуються VIII ст. до н.е, що вказувало на конфліктну ситуацію, пов'язану з бажанням аристократії сусідніх міст територіально розширити свої володіння (Історія, 2015, с. 609).

Найбільшими і найвпливовішими були міста Тарквінії, Цере та Вейї, саме вони відігравали значну роль у культурному розвитку Етрурії. Місто Вольсінії, де розташовувався храм Вольтумни – верховного божества всієї Етрурії, було релігійним центром регіону. Серед міст, що в минулому мали можливість або тимчасово входили до складу етрусської ліги, але не постійно були її членами, слід виокремити Розелла і Ф'езоле.

Часто тогочасну соціальну структуру етрусського суспільства порівнюють з організацією суспільства у Римській імперії, як чітко ієрархічну. Традиційно розрізняють два класи у соціальній ієрархії етрусського суспільства: 1) аристократично-олігархічний клас; 2) населення, що в тій чи іншій мірі залежало від першого класу. Однак, детальні дослідження етрусського населення та стану їх здоров'я є показником відносної соціальної рівності (Крон, 2013). Тому традиційний погляд на етруське суспільство як на чітко ієрархічне є сумнівним. Окремі дослідники вважають, що середній клас, як самостійний соціальний прошарок, в етрусків не існував (Ергон, 2009). Хоча існує багато археологічних доказів про піднесення етрусського середнього класу ремісників, торговців та дрібних фермерів у архаїчний період (Grummond, et al, 2000). Саме цей зростаючий міський середній клас починає ставати очевидним археологічно, оскільки села-хижі Вілланова перетворюються на густонаселені етруські міста з площами та широкими вулицями (Крон, 2013). Натомість Джеффри Крон у своїй праці, присвяченій етрускам запропонувала погляд на етруску політичну та соціальну систему як одну з незалежних конкуруючих міст-держав, зі значним сільським та міським середнім класом, більш схожу соціально і культурно на греків, ніж на римлян (Крон, 2013).

У будь-якому випадку, аристократія Етрурії здійснювала значний вплив на політичне, економічне та релігійне життя (жерцями мали право бути лише вони) (Робер, 2007, с. 102-104). Спочатку представники аристократії, військово-служба знать виступали у ролі великих сеньйоральних власників землі. Згодом деякі з них мігрували до міст і значно збагатилися завдяки зростанню ролі торгівлі та ремесел. Внаслідок цього кількість представників

аристократії збільшилась (Історія, 2015, с. 608). Ймовірно чисельність знаті зросла, завдяки сім'ям неаристократичного походження, які збільшили свої статки завдяки торгівлі в містах, а це вказує на формування олігархії.

До числа осіб, що перебували у залежності від аристократії, відносились різні категорії: раби (*lethe*), *lautni*, що асоціювалися із вільновідпущеними або привілейованими рабами, а також ті, які за своїм статусом були подібні до римських клієнтів – *etere*. Оцінка існування рабства в етрусському суспільстві є неоднозначною. З одного боку, на стінах гробниць аристократів зображено рабів, представлених у ролі слуг у похоронних процесіях, виночерпіїв, служниць та кухарів. До того ж, танцівники, музиканти, акробати та атлети також присутні у цих сценах, що свідчить про шанобливе відношення до них зі сторони аристократії, незважаючи на їхній статус рабів. Можна припустити, що серед рабів існувала певна соціальна нерівність у їх становищі, яку можна було визначити за їхнім одягом. Так, найважчим було життя рабів, які працювали в шахтах, майстернях, на полях чи були пастухами. Їх єдиною надією був перехід у розряд вільновідпущеників, тобто *lautni*. До речі, окремі міські та сільські раби, ймовірно, більш привілейовані чи ті, які були вільновідпущениками мали власні будинки або ж приміщення, що використовувалось ними як житло (Ергон, 2009).

Взагалі в елліністичний період в Етрурії раби стали основними виробниками матеріальних благ. Однак, точних даних щодо їх кількості немає. У більшості випадків це, очевидно, були військовополонені, яких етруски захоплювали під час війн і потім продавали приватним особам, або ж боржники, куплені в римлян з-за Тибру. Спочатку їх працю не використовували в сільському господарстві чи на інших роботах, адже для цього вистачало вповні *lautni* та *etere*, а жертвували духам своїх померлих на поховальних церемоніях. Жінок-полонянок перетворювали в наложниць (Янко, 2009, с.84).

Окремі міста, очевидно, мали певну кількість суспільних рабів і використовували їх для громадських робіт. Однак щодо цього типу рабства у нас немає достовірних даних (Буриан Я., Моухова Б., 1970).

З часом часті повстання рабів спричинили соціально-економічні та політичні виклики для системи рабовласництва, що було однією з причин занепаду етрусської цивілізації (Робер, 2007, с. 107-109).

Щодо *lautni* – то їхнє соціальне становище залишається неповністю визначеним істориками. Відомо лише, що вони мали більше привілеїв порівняно зі звичайними рабами. На цей рахунок існують дві гіпотези: 1) вони користувалися певними правами та свободою діяльності і, з часом, мали можливість стати вільновідпущеними; 2) вони були фактично вільновідпущеними. Проте, безперечно, вони були менш залежними від аристократії, ніж звичайні раби (Робер, 2007, с. 109-111).

Становище ж *etere* було подібним до римських клієнтів, які, хоча й були вільними громадянами, проте служили аристократам-патронам, під опікою яких знаходилися. Так, за однією з гіпотез, термін «*etere*» може мати спільність з грецьким словом *etairos*, що вказує на товариша по зброї, який був представником знатного роду. *Etere* отримував земельний наділ і захист від свого покровителя, а взамін забезпечував йому безпеку і, можливо, виконував роль зброєносця свого патрона під час військових кампаній. Ще ймовірною причиною появи *etere* могла бути потреба у збільшенні соціальної бази війська, але при цьому мали місце обмеження у наданні для цієї групи політичних та майнових прав (Янко, 2010, с.11). *Etere* могли бути як вільні, так і вільновідпущені, як етруски, так і іноземці.

Вільновідпущені, що здобули довіру та прихильність своїх господарів, підвищувалися до статусу *lautneteri* (Робер, 2007, с. 111-113).

Для кращого розуміння соціальної структури етрусського суспільства варто звернутись до проблеми походження етрусків і розглянути їх можливу асиміляцію з автохтонним населенням, до якого скоріше за все вони не належали. Так, згідно з однією з них, їх пов'язують з лідійцями, які переселилися до Італії з Малої Азії, за словами Геродота (Геродот, 1993, с. 41). Аргументованішим є твердження про формування етрусського етносу на італійському ґрунті з таких компонентів: решток місцевої італійської культури Протовілланова, культури залізного віку Вілланова, пов'язаних з середньоевропейською археологічною культурою полів поховальних урн, негрецьких колоністів із західного узбережжя Малої Азії (Янко, 2013, с.184). Інша теорія, висунута Діонісієм Галікарнаським, стверджувала, що етруски були місцевими мешканцями Італії. Сучасні ж дослідники додали третю теорію, яка вказує на їхнє можливе походження з півночі, через Альпи.

Завдяки генетичним даним сучасних жителів Тоскани та їх порівняння з іншими групами населення Європи та Близького Сходу виявлено присутність 25-34% генетичного компоненту, характерного для Близького Сходу у сучасних тосканців. Ці дані вказують на можливість великого змішування між місцевим населенням Центральної Італії та жителями чи то Східної Анатолії або ж Південного Кавказу близько 2600 – 3100 рр. тому. Дані результати підтверджують

теорію Геродота про походження етрусків (Pardo-Seco, et al, 2014). Раніше, схожі висновки, що також узгоджуються з ідеєю генетичного внеску з Близького Сходу чи то лідійським походженням етрусків зробили науковці, які провели аналіз мітохондріальної ДНК 322 осіб з трьох регіонів Тоскани та порівняли дані з генетичною варіацією 55 популяцій Західної Євразії. Міжпопуляційні порівняння засвідчили, що сучасне населення містечка етрусського походження Мурло, характеризується значною частотою (17,5%) близькосхідних гаплогруп мтДНК (Achilli, et al, 2007). Крім того, одинадцятьма науковцями з Католицького університету Святого Серця в П'яченці було досліджено мітохондріальну ДНК великої рогатої худоби породи *Bos taurus* на території, що відповідає стародавній Етрурії. У ході дослідження з'ясувалося, що генетично ближчою до генофондів Близького Сходу, ніж до європейських виявилась тосканська велика рогата худоба. Таким чином, це також може виступати доказом, що підтверджує гіпотезу минулої міграції морем людей з худобою до Етрурії з району Східного Середземномор'я можливо через катастрофічні екологічні події. Науковці у своїх поглядах сходяться саме на морському шляхові, бо жодних свідчень руху етрусків сушею від нинішньої Туреччини до Тоскани не знайдено (Pellecchia, et al, 2007, с. 1178-1179).

Тоді, можливо, нащадки мігрантів з Близького Сходу встановили свій контроль над місцевим населенням Тоскани. Це місцеве населення стало залежним від етрусків-аристократів, подібно до підкорення спартанцями жителів Мессенії, яких вони перетворили на ілотів чи арійцями корінного населення Стародавньої Індії. Проте ця гегемонія досягалася переважно через культурний та економічний вплив, а не через військовий шлях подібно до спартанського упокорення мессенійців або релігійно-ідеологічний контроль, наприклад, індоаріїв. Залежними були велика кількість осіб, становище яких різнилося завдяки ієрархізації на вже загалом вище у статті *lethe, lautni i etera*. Варто зауважити, що ця гіпотеза буде вірогідною лише тоді, коли остаточно буде доведена теорія близькосхідного походження етрусків. Бо сучасні мітохондріальні ДНК із Тоскани демонструють зв'язок із тими ж сучасними популяціями з Анатолії, що було взято як доказ близькосхідного етрусського походження. Однак, ранні дослідження мтДНК етрусських індивідуумів не виявили жодних доказів генетичної спадкоємності між етрусками та сучасними популяціями того самого регіону, за винятком деяких ізольованих місць у Тоскані (Posth, et al., 2021). Якщо ж вірити теорії, висунутій Діонісієм Галікарнаським про автохтонне походження етрусків – то тоді вищевикладене обґрунтування не може бути актуальним.

Щодо соціальної піраміди етрусського суспільства у містах, з яких кожне по собі було незалежною від сусідів державою – то на її вершині перебував лукумон. Як вони набували владу невідомо, найвірогідніше, що їх вибирали на зборах етрусських старійшин з їх же числа. Таким чином, містами керували виборні царі, але фактично влада належала впливовим аристократичним родам (Соколов, 1990).

Вважається, що влада лукумонів була неспадковою, але довічною. Ймовірно лукумон був найбільшим землевласником, виконував функцію воєначальника та посередника у вирішенні конфліктів між аристократами. На думку науковців, етрусський цар не вирізнявся серед інших представників аристократичної знаті (Робер, 2007, с. 94-97). Його релігійна роль також була особливою, вважалось, що саме вони популяризували культ підземних божеств та ритуалізували все життя. Це все набувало такого масштабу, що царя сприймали як посередника у спілкуванні з потойбічним світом, а його місто та палац розглядалися як специфічний інструмент управління цим світом (Мавлеев, 1990).

Крім того, є свідчення, що у V – IV ст. до н. е. влада лукумона була замінена магістратами, які управляли етруськими містами. Скоріше за все вони мали ті ж повноваження, що й лукумони раніше і замінили їх по причині ускладнення суспільних відносин в Етрурії. Варто зазначити, що при магістратах аристократія продовжувала контролювати всі ключові аспекти управління містами. Однак певні права в суспільно-політичному житті своїх міст отримало ще й вільне достатньо заможне населення, що свідчило про зміну характеру управління з аристократичного на олігархічний (Робер, 2007, с. 99-102).

Нам не відомо, які конкретні обов'язки покладалися на кожного з магістратів. Так, той, що мав титул «*zilath*» можливо спочатку асоціювався з римським претором, згодом – консулом. Найголовнішим серед зілатів науковці вважають «*zilath purthne*», що може прирівнюватися до посади римського диктатора. Найвірогідніше, що найбільш титулованою особою був «*zilath mehl gasnal*», або ж зілат усієї Етрурії чи цар, що означало виборного правителя, що був уповноважений громадянами (громадою) (Янко, 2011, с. 88). Обирали його на посаду в головному храмі усієї Етрурії – храмі Вольтумни на загальних зборах як голову союзу дванадцяти найголовніших етрусських міст (Янко, 2013, с. 25). Ще згадуються магістрати з титулами «*zilath marunhva*», тобто зілат у справах релігії, «*zilath eterav*» – зілат у справах клієнтів.

На жаль, про етрусських лукумонів і магістратів нам відомо не багато, проте атрибути їх влади дозволяють дізнатися про них більше. Так, корони, перстні із золота, пурпурні туніки і мантиї – це були часті предмети гардеробу царів. До ознак їх влади також належали скіпетр, увінчаний орлом, курульне крісло у вигляді стільця без спинки, трон, виготовлений зі слонової кістки. Звуками труб сповіщалося про прибуття царя, перед яким часто йшли дванадцять лікторів, кожен з яких був представником одного з найвпливовіших міст Етрурії. Згодом багато цих символів влади стали характерними для магістратів, одягом яких були туніки чи тоги, розшиті золотом. Вони носили палиці, що свідчило, ймовірно, про їх владу. Супроводжували їх слуги, музиканти, мабуть, для піднесення їх престижності у суспільстві (Робер, 2007, с. 97-99; Эргон, 2009).

Щодо економічного розвитку Етрурії – то етрусська цивілізація існувала за рахунок активного розвитку торгівлі, яка стала не лише економічною основою, але й ключовим чинником у формуванні специфічного характеру етрусської культури (Гринин, 2002). Особливо процвітали економічно та політично прибережні райони, що були зорієнтовані на морську торгівлю з іншими народами. Дещо пізніше зміцнили свої позиції міста, які розташовувалися далеко від моря (Соколов, 1990).

Інтенсифікація землеробства шляхом меліорації та іригації також була основою їх економіки (Морис, 2018, с. 242). Схоже практикувалася відносно складна система інтенсивного змішаного землеробства із сівозмінами (Grummond, 2000). Стародавні автори, такі як Пліній Молодший і Варрон, описували землі Етрурії як дуже родючі, а їх врожайність не потребувала великих зусиль від тих, хто на ній працював. Проте, територія сучасної Тоскани тоді була дуже різною для ведення сільського господарства: деякі області були засушливими, інші – болотистими, а на півдні ґрунт був вкрай важким для обробітку через вміст вулканічного туфу. Ця ситуація змусила етрусків створити гідротехнічні системи і декілька століть постійних зусиль перетворили землі Етрурії на ті, про які згадувалось в історичних джерелах римлян (Робер, 2007, с. 124). Осушення боліт крім збільшення посівної площі сприяло зменшенню популяції малярійних комарів, а відтак вогнищ малярії, від якої страждало місцеве населення (Буриан Я., Моухова Б., 1970).

Досвід карфагенян, особливо трактат Магона Барки (кінець III ст. до н.е.) у галузі сільського господарства був корисним етрусським агрономам. Наприкінці II ст. до н.е. один із землевласників Етрурії Сасерна склав свій трактат. У поєднанні з агрономічним досвідом він ділився у ньому знаннями з медицини та економіки, а також порадами для раціональнішого використання праці робітників (Эргон, 2009). Щодо останнього – то Сасерна у своїй праці зазначає, що один робітник в силах перекопати за 45 днів 8 югерів (2 га), це при тому, що він міг би за 4 дні перекопати 1 югер, однак, варто враховувати ще 13 днів на випадок хвороби, зміни погодних умов чи інших форс мажорних обставин; а щоб зорати площу в 200 югерів (50 га) достатньо лише дві упряжки волів. У цьому трактаті згадується і про використання глини, добутої в кар'єрах, з якої гончарі Сасерни виготовляли ємності для зберігання вина, зерна, оливкової олії тощо. Завдяки таким трактатам ми можемо мати уявлення про спеціалізацію господарств і розміри тогочасних землеволодінь (Робер, 2007, с. 129-130).

Характер землеволодіння багато в чому визначав особливості як економічного життя, так і суспільно-політичного ладу етрусків. Етруски відносились до землі як до цінності і в повсякденному житті, і на релігійно-світоглядному рівні. В етрусків було поняття священності меж (*tular*), через те, що їх встановив сам Юпітер (або Тін – в етрусків). Саме він за віруваннями етрусків наказав міряти землю і встановлювати межові стовпи. Проте, чи було право власності на інше майно, залишається невідомо (Эргон, 2009). Злочинців, які пересували межові стовпи, розширювали свої землі за рахунок інших очікувала кара та немилість у вигляді «страшних хвороб», «жахливих ран» тощо. Етруски вірили, що Юпітер з богинею Юстицією за посередництва Вегойї в Клузії надали лукумону Аррунсу закони власності, або ж знання про розмежування передав Тагес – онук Юпітера Тархону, який був першим царем Тарквіній (Эргон, 2009). Можна з упевненістю стверджувати, що етруски були серед перших, хто на законодавчому рівні встановили право приватної власності на землю і це регулювання земельного питання багато в чому визначило суспільно-політичний устрій Етрурії, так як, можливо, священність меж визначила неможливість утворення єдиної централізованої держави і не сприяла об'єднанню етрусських міст-полісів.

З епохи Вілланова етрусські чоловіки переважно були землеробами та воїнами, за це й користувались авторитетом у суспільстві. Саме земельна аристократія сприяла розвитку етрусських міст до появи тих, хто збагатився за рахунок торгівлі (Робер, 2007, с. 125). Сільськогосподарський інвентар було знайдено в гробницях етрусських воїнів, що підтверджує зв'язок воєнного і сільського життя (Осмоловська, Бурич, 2012, с. 44).

Важливу роль відігравало скотарство. Етруски розводили велику рогату худобу, яку привезли можливо, як вже згадувалося вище у статті, з Близького Сходу, а також свиней та

овець. Кіз, овець, свиней в основному забивали в молодому віці і розширювали свій раціон чи включали їх м'ясо в меню. У текстильній промисловості етрусків вовна була сировиною для виготовлення вовняних тканин. Велику рогату худобу вирощували не лише для м'яса та для споживання молочних продуктів, а й використовували в якості робочої сили (Caralbo, et al, 2021, s.12). Етрусські бики високо цінувались за свою міць та витривалість, а вівці – за високі надой молока. Так, з овечого молока виготовляли досить популярний у ті часи сир «пекоріно», який вироблявся в Луні і мав величезні розміри. Його вага сягала до 1000 римських фунтів (327 кг). Цікавим фактом є те, що етрусські пастухи використовували музичні інструменти для керування стадами свиней. Це застосовувалося переважно в свинарстві: за описом Полібія, пастухи йшли попереду тварин і час від часу трубили у буцину, щоб уникнути змішування їх з іншим стадом, оскільки свині добре розпізнавали її звук. Рибальство відіграло велику роль у прибережних районах, а наявність боліт і лісів сприяла мисливству (Ергон, 2009).

Конярство мало обмежений характер, бо кінь вважався загалом священною твариною, високо цінувався і тим підвищував статус тих, хто ним володів (Crittenden, 2017, s. 2). Судячи з доказів, кінь, безумовно, був символом статусу, а не тягловою твариною (Crittenden, 2017, s. 15). Коней використовували етруски виключно у військовій справі.

Основою сільського господарства Етрурії було вирощування переважно злакових культур, зокрема, пшениці та ячменю, а також гороху та сочевиці (Shriver-Rice, Schmidt, 2022). Достатньо гарні врожаї зернових культур збирали етрусські землероби, що дозволяло його експортувати в інші країни (Ергон, 2009).

Виноградарство та виноробство відігравали також особливу роль у сільському господарстві етрусків, які, ймовірно, стали одними з перших на території Італії, що зайнялися цим видом діяльності вже у VIII ст. до н. е. (Робер, 2007, с. 127). На виноградниках Статонії, у верхів'ях річки Фьора, Гравіскі, поблизу Тарквінії і Луни, на межі з Лігурією вирощували сорти винограду, з яких робили найкращі вина. Вина Етрурії були популярними у Греції в часи Александра Македонського; вони експортувалися у Прованс і галлам. Етруски ж, на думку Ж. Ергона, полюбили мускатні вина, які називалися Аріанае можливо, названі на честь відомого винороба того часу – Аппія. Є припущення, що саме вино та інші багатства Етрурії були приводом для вторгнення галлів у IV ст. до н.е. Отже, Тоскана ще з часів етрусків залишається одним найважливіших регіонів в італійському виноробстві, поряд з Кампанією (Ергон, 2009).

Щодо вирощування оливкових дерев, ця справа була розпочата трохи пізніше – у VI ст. до н. е. Однак етруски ще впродовж тривалого періоду продовжували імпортувати оливкову олію з Греції, оскільки вирощування оливкових дерев не набуло такої поширеності, як виноградників (Ергон, 2009). Цікаво, що саме з етрусками пов'язують поширення цитрусових в Італії, а саме: лимону, однак не стільки як фрукту для споживання, стільки як засобу гігієни для освіжування подиху, а можливо як протиотруту. Слід враховувати, що етруски класифікували рослини на «сприятливі» і «несприятливі». До перших вони відносили дуб, бук, горіх, білий інжир, грушу, яблуню, виноградну лозу, сливу та інші. А от рослини з чорними плодами або колючками, такими як ожина, чорний інжир, шипшина, дика груша, кизил були несприятливі, оскільки їм приписували захист божеств підземного світу. Це свідчить, що релігійно-світоглядні уявлення також впливали на сільське господарство етрусків.

Садівництво Етрурії мало все таки більш декоративний характер, ніж практичний. Вирощуючи декоративні види рослин, етруски закладали основи у розвитку садово-паркового комплексу в Італії. Наприклад, фрески гробниць у Тарквініях відображають квітучі сади, які відзначаються східними впливами в стилістиці. У цих садах можна помітити представників місцевої флори, таких як плющ, дуб, карликові пальми, в'юнок, артишок, а також імпортовані рослини з Близького Сходу і Африки, такі як крокус, гранат, лавр, кипарис, лілія, мак (Робер, 2007, с. 127-128).

Для пошиття одягу, а також вітрил у суднобудуванні велике значення мало вирощування льону. Важливим було також лісове господарство, адже Етрурія в той час була переважно лісною країною, де інтенсивно вирубували дерева. Давньогрецький філософ, «батько ботаніки» Теофраст у IV ст. до н.е. згадував, що висота буків сягала до 30 м, і вони використовувалися для покриття корабельного кіля. Загалом у суднобудуванні активно використовувалися бук, сосна та дуб (Робер, 2007, с. 127-128). При будівництві як житлових, так і нежитлових споруд етрусків з необпаленої цегли або ж саману деревина також широко використовувалася, а саме як каркас, що складався з дерев'яних дошок та балок. Камінь, у свою чергу, використовувався для зведення фундаменту громадських і житлових будинків, а також слугував матеріалом для спорудження фортифікацій, гробниць, іноді мостів та інших інженерних споруд. Деревина була ще основним видом палива, особливо в металургії. Наприклад, на острові Ельба, поблизу Популонії, де знаходилися значні родовища мідної і залізної руди і розвивалось металургійне виробництво, виплавка металу відбувалась доти поки ліси там були майже повністю вирубані.

Металургія була, по суті, другою важливою галуззю етрусського господарства. Саме тут, в гористих місцевостях Апеннін та на острові Ельба знаходилися родовища міді, заліза, свинцю, цинку, срібла. Фактично, у епоху Вілланова одним з основних джерел збагачення етрусської аристократії була бронза, далі – залізо, вже з переходом до епохи заліза. Однак бронза продовжувала зберігати важливе значення, оскільки вона використовувалася для виготовлення предметів побуту, релігійних предметів, прикрас. Вольтерра, Ветулонія, Цере і Популонія були центрами виплавки заліза, міді, бронзи. Популонія стала головним центром етрусської металургії завдяки руді з Ельби, яку звідти вивозили вже тоді, коли там майже не залишилось лісів (Робер, 2007, с. 132-136).

Щодо технології виробництва заліза, відомо, що його виплавляли у конусоподібних печах, які були облицьовані вогнестійкою цеглою та мали діаметр від 1,5 до 1,8 м. Ці печі склалися з двох секцій, розділених перегородкою з отворами: у верхню секцію закладали залізну або мідну руду та деревне вугілля у пропорції щонайменше 1:2; у нижній – розводився вогонь. Також тут був отвір для регулювання подачі у піч повітря. Температура в печі обмежувалася до 1250 градусів за Цельсієм, це було компромісом між високими втратами металу при збільшенні температури та більшим часом, необхідним для його розплавлення при зниженні температури. Розплавлений метал потім стікав через отвори з верхньої секції в нижню, де він застигав. Вихід міді та її чистота були вищими порівняно з залізом, яке містило велику кількість домішок і було пористим та потребувало виковування і лише потім з нього виготовляли сільськогосподарський реманент або зброю. Також до 40% заліза лишалося у шлаках. Зауважимо, що дана технологія використовувалася впродовж існування етрусської цивілізації. З часом вона ставала все менш ефективною. Вигідніше було переплавляти гори шлаку, що накопичувалися навколо металургійних центрів за багато століть. Наприклад, навколо Популонії терикони зі шлаку охоплювали площу приблизно 2 тис. га, деякі з них сягали висоти до 20 м (Робер, 2007, с. 134-135). Власне небажання розвиватись технологічно було однією з причин занепаду етрусської цивілізації. Етруски зі своїм східним традиціоналізмом не витримали конкуренції з прогресивною західною цивілізацією, що розвивалася за участю греків і римлян.

Торгівельні відносини між південною Етрурією і Грецією зав'язалися ще наприкінці IX – на початку VIII ст. до н.е. (Tomanelli, 2023, s. 66) Грецькі купці та мореплавці зупинялися часто в етрусських портах (Янко, 2014, с. 62). Однак, перші контакти між етрусками та греками, яких приваблювало багатство Етрурії та метали, яких було обмаль у Греції, відбуваються тоді, коли другі оселилися недалеко від Кампанії на острові Іск'я в Тирренському морі і заснували місто Пітекусси. Приблизно цей час етруски встановили контакти з Карфагеном. Загалом асортимент грецького та фініко-карфагенського імпорту був значний (Grummond, 2000). Карфаген, зокрема, мав монопольну позицію в торгівлі оловом, яке було важливим для виробництва бронзи. Так, через посередництво карфагенців етруски закуповували олово з півострова Корнуол, але пізніше перейшли на прямі поставки через територію Галлії. З Греції етруски імпортували кераміку, оливкову олію, в той час як власну кераміку, зерно, вино, бронзу і бронзові вироби, залізо продавали пунійцям та іншим народам на півдні Галлії, східному березі Сардинії, Сицилії, Балеарських островів, східного берега Іберії, Егеїди, Кіпру, Єгипту та Сирії, в долинах Ельби і Рейну, на узбережжях Чорного і Балтійського морів (прибалтійський бурштин виявлено археологами у гробницях етрусської аристократії). Безумовно, етруски були широко визнані одними з провідних торговців цивілізації Середземномор'я, які славилися своїм багатством (Kron, 2013). Зважаючи на те, що міста Етрурії в переважній більшості не чеканили власні монети (монети, карбували в Популонії для торгівлі з Ельбою, Корсикою та Провансом, а також у Вольтері та Ветулонії в обмеженій кількості – для утримання армії), але використовували іноземну валюту, можна припустити, що бартерна торгівля і посередництво відігравали важливу роль у торговельній діяльності етрусків (Робер, 2007, с. 136-144).

Висновки. Отже, ключовими факторами, що визначали могутність етрусків, були родючість землі, яка все ж вимагала зусиль землеробів та багатства надр цього регіону. Проте їх суспільно-політичний устрій підірвав цей потенціал, оскільки етрусські міста існували незалежно один від одного й не прагнули об'єднатися в централізовану державу, додатково ослаблюючи себе постійними внутрішніми конфліктами та міжособними війнами. Недостатня єдність та перевага римлян у військовій сфері в кінцевому підсумку призвели спочатку до втрати самостійності міст, а згодом – до повного зникнення етрусського етносу.

Швидке зростання економіки етрусків завдяки міжнародній торгівлі не сприяло об'єднанню Етрурії в єдину централізовану державу через незавершеність процесу розпаду родоплемінних відносин та орієнтацію етрусків на греків, включаючи навіть їх модель державної організації. Формальне об'єднання розвинутих економічно і культурно дванадцяти міст-держав в Етрусську лігу фактично було релігійною конфедерацією, але не сприяло їх згуртованості.

В етрусському суспільстві впродовж тривалого часу існували лише два основних класи – клас аристократії, в інтересах якого діяв державний апарат та який контролював всі сфери

економіки і клас, який був у різній мірі залежний від аристократії. У той же час невиразність середнього класу можливо пов'язана з тим, що предки етрусків, які за однією з версій походження етрусків прибули зі сходу, підкорили тубільне населення та перетворили їх в залежних людей, що було типовою практикою в стародавньому світі.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Achilli, A., Olivieri, A., Pala M., Bandelt H.-J., Piazza, A., Torroni A., et al.** (2007). Mitochondrial DNA Variation of Modern Tuscans Supports the Near Eastern Origin of Etruscans. *The American Journal of Human Genetics*, Vol. 80, Is. 4. DOI: <https://doi.org/10.1086/512822>.
- Capalbo, Ch., Peri, G., Mazza P. P. A.** (2021). Gonfienti (Prato, Tuscany, Central Italy), a zooarchaeological snapshot on daily sixth-century Etruscan household life. October. *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol. 13(10). DOI: <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01436-8>
- Crittenden, M.** (2017). The Horse: Beast of Burden or a Symbol of Status in Etruscan Society? pp.1-18. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/318285357_The_Horse_Beast_of_Burden_or_a_Symbol_of_Status_in_Etruscan_Society DOI: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.33652.04481>
- Grummond, N. De, Barker, G., Rasmussen T.** (2000). The Etruscans *American Journal of Archaeology*, Vol. 104, Is. 2. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269982080_The_Etruscans. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/507485>
- Capalbo, Ch., Peri, G., Mazza P. P. A.** (2021). Gonfienti (Prato, Tuscany, Central Italy), a zooarchaeological snapshot on daily sixth-century Etruscan household life. October. *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol. 13(10). DOI: <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01436-8>
- Kron, G.** (2013). Fleshing out the Demography of Etruria (Chapte). 56-78. (in book: *The Etruscan World*. London-New York: Routledge, 2012). Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/274252230_Fleshing_out_the_Demography_of_Etruria
- Pardo-Seco, J., Gómez-Carballa, A., Amigo, J., Martín-Torres, F., Salas, A.** (2014). Genome-Wide Study of Modern-Day Tuscans: Revisiting Herodotus's Theory on the Origin of the Etruscans. *PLoS ONE*, Vol. 9, Is. 9, 1-11. DOI: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0105920>
- Pellecchia, M., Negrini, R., Colli, L.** (2007). The mystery of Etruscan origins: Novel clues from *Bos taurus* mitochondrial DNA. *Proceedings of the Royal Society B*. pp.1175-1179. DOI: <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2006.0258>
- Posth, C., Zaro, V., Spyrou, Maria A., Vai, S. Gneccchi-Ruscione, G. A., Modi, A., Peltzer, A., Mötsch, A., Nägele, K., Krause, J. et al.** (2021). The origin and legacy of the Etruscans through a 2000-year archeogenomic time transect. *Science Advances*, Vol. 7, Is. 39. DOI: <https://doi.org/10.1126/sciadv.abi7673>
- Shriver-Rice, M., Schmidt, A.Fr.** (2022). Environmental and Archaeobotanical Studies in Etruscan Archaeology: An Epistemological Overview and Future Considerations of Human-Plant Relationships. *Etruscan Studies*, 25 (1-2). Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/etst-2022-0001/html?lang=en> DOI: <https://doi.org/10.1515/etst-2022-0001>
- Tomanelli, L.** (2023). Demons and Forgetting in Etruscan Homeric Art. *Etruscan and Italic Studies*, 26(1-2), pp.64-85. Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/etst-2023-0001/html> DOI: <https://doi.org/10.1515/etst-2023-0001>
- Буриан, Я., Моухова, Б.** (1970). *Загадочные этруски*. М.: Наука, 219 с. Режим доступу: <https://coollib.net/b/419911/read#t6>
- Геродот** (1993). *Історії*. В дев'яти книгах / ред. Толочко П.П. Київ: Наукова думка, 421 с.
- Гринин, Л. Е.** (2002). Генезис государства как составная часть процесса перехода от первобытности к цивилизации. *Философия и общество*, 2, 5-74. Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/genezis-gosudarstva-kak-sostavnaya-chast-protsesta-perehoda-ot-pervobytnosti-k-tsivilizatsii-obschiy-kontekst-sotsialnoy-evolyutsii-pri-1>
- Эргон, Ж.** (2009). *Повседневная жизнь этрусков*: перевод с французского А.Б. Овезовой. Москва: Молодая гвардия, 334 с. Режим доступу: <https://coollib.net/b/168242-zhak-ergon-povsednevnyaya-zhizn-etruskov/read>.

- Еко, У. (ред.) (2015). *Історія європейської цивілізації*. Рим / переклад з італійської Л.Д. Ципоренко, Г.В. Рудницької, О.С. Гавенко, Ю.В. Григоренко, В.О. Пшоняк, О.В. Сминтини, Д.В. Кюсака. Харків: Фоліо, 1031 с.
- Мавлеев, Е.В. (1990). Лукумоны. *Наука и религия*, 11. Режим доступу: <http://rec.gerodot.ru/etruria/lukum.htm>
- Морис, Я. (2018). *Чому Захід панує натепер* / Оповіді з історії та що з них впливає щодо майбутнього. Видання друге. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 784 с.
- Осмоловська, О., Бурич, Н. (2012). Історія походження етрусського народу. *Історія в сучасній школі*, 5, 42-47.
- Робер, Ж.-Н. (2007). *Етруски*: перевод с французского С.Ю. Нечаева. Москва: Вече, 368 с.
- Соколов, И. (1990). *Искусство этрусков*. Москва: Искусство, 319 с. URL: <https://dokumen.pub/74b7535c2a597aee2caef11f36c3b612.html>.
- Янко, А. Л. (2009). Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*, 41, 79-86. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2009_908_41_10.
- Янко, А. Л. (2010). До інтерпретації етрусського соціального терміну етера. *Древности*, 9, 8-15. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drev_2010_9_3.
- Янко А. Л. (2011). До інтерпретації назви етрусської магістратури zilaq mecl rasnal. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*, 43, С.81-90. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2011_965_43_11.
- Янко А. Л. (2013). Пошуки праатьківщини етрусків у Нідерландській історіографії початку XXI ст. // *Проблеми гуманітарних наук. Історія*, 32, 175–189. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ist_2013_32_16
- Янко, А. Л. (2013). Царський титул у етрусків. *Древности*, 12, 19-29. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drev_2013_12_4.
- Янко, А. Л. (2014). Знову про праатьківщину етрусків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія*, 48, 58-68. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2014_1117_48_8
- References:**
- Achilli, A., Olivieri, A., Pala M., Bandelt H.-J., Piazza, A., Torroni A., et al. (2007). Mitochondrial DNA Variation of Modern Tuscans Supports the Near Eastern Origin of Etruscans. *The American Journal of Human Genetics*, Vol. 80, Is. 4. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1086/512822>.
- Capalbo, Ch., Peri, G., Mazza P. P. A. (2021). Gonfienti (Prato, Tuscany, Central Italy), a zooarchaeological snapshot on daily sixth-century Etruscan household life. October. *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol. 13(10). [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01436-8>
- Crittenden, M. (2017). The Horse: Beast of Burden or a Symbol of Status in Etruscan Society? pp.1-18. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/318285357_The_Horse_Beast_of_Burden_or_a_Symbol_of_Status_in_Etruscan_Society [in English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.33652.04481>
- Grummond, N. De, Barker, G., Rasmussen T. (2000). The Etruscans *American Journal of Archaeology*, Vol. 104, Is. 2. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269982080_The_Etruscans. [in English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/507485>
- Capalbo, Ch., Peri, G., Mazza P. P. A. (2021). Gonfienti (Prato, Tuscany, Central Italy), a zooarchaeological snapshot on daily sixth-century Etruscan household life. October. *Archaeological and Anthropological Sciences*, Vol. 13(10). [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12520-021-01436-8>
- Kron, G. (2013). Fleshing out the Demography of Etruria (Chapte). 56-78. (in book: *The Etruscan World*. London-New York: Routledge, 2012). Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/274252230_Fleshing_out_the_Demography_of_Etruria [in English].
- Pardo-Seco, J., Gómez-Carballa, A., Amigo, J., Martín-Torres, F., Salas, A. (2014). Genome-Wide Study of Modern-Day Tuscans: Revisiting Herodotus's Theory on the Origin of the Etruscans. *PLoS ONE*, Vol. 9, Is. 9, 1-11. [in English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0105920>
- Pellecchia, M., Negrini, R., Colli, L. (2007). The mystery of Etruscan origins: Novel clues from Bos taurus mitochondrial DNA. *Proceedings of the Royal Society B*. pp.1175-1179. [in English]. DOI: <http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2006.0258>

- Posth, C., Zaro, V., Spyrou, Maria A., Vai, S. Gneccchi-Ruscione, G. A., Modi, A., Peltzer, A., Mötsch, A., Nägele, K., Krause, J. et al.** (2021). The origin and legacy of the Etruscans through a 2000-year archeogenomic time transect. *Science Advances*, Vol. 7, Is. 39. [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1126/sciadv.abi7673>
- Shriver-Rice, M., Schmidt, A.Fr.** (2022). Environmental and Archaeobotanical Studies in Etruscan Archaeology: An Epistemological Overview and Future Considerations of Human-Plant Relationships. *Etruscan Studies*, 25 (1-2). Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/etst-2022-0001/html?lang=en> [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1515/etst-2022-0001>
- Tomanelli, L.** (2023). Demons and Forgetting in Etruscan Homeric Art. *Etruscan and Italic Studies*, 26(1-2), pp.64-85. Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/etst-2023-0001/html> [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1515/etst-2023-0001>
- Burian, Ya., Moukhova, B.** (1970). *Zagadochnie etruski [The mysterious Etruscans]*. Moskva: Nauka, 219 s. <https://coolib.net/b/419911/read#t6> [in Russian].
- Herodot** (1993). *Istorii. V deviaty knykhakh [Hystory. In nine books]* / red. Tolochko P.P. Kyiv: Naukova dumka, 421 s. [in Ukrainian]
- Grinin, L.E.** (2002). Genезis gosudarstva kak sostavnaya chast protsessa perekhoda ot pervobitnosti k tsivilizatsii [State genesis as a constituent of the process of transition from primitiveness to civilization]. *Filosofiya i obshchestvo- Philosophy and Society*, 2, 5-74. Retrieved from <http://cyberleninka.ru/article/n/genезis-gosudarstva-kak-sostavnaya-chast-protsessa-perekhoda-ot-pervobytnosti-k-tsivilizatsii-obschiy-kontekst-sotsialnoy-evolyutsii-pri-1>.
- Eko, U. (Ed.)**. (2015). *Istoriia yevropeiskoi tsyvilizatsii. Rym [History of European civilization. Rome]* / per. z ital. L.D. Tsymporenko, H.V. Rudnytskoi, O.S. Havenko, Yu.V. Hryhorenko, V.O. Pshoniak, O.V. Smyntyny, D.V. Kiosaka. Kharkiv: Folio, 1031 s. [in Ukrainian].
- Ergon, Zh.** (2009). *Povsednevnyaya zhizn etruskov [Daily life of the Etruscans]* / Zhak Ergon; per. s fr. A.B. Ovezovoi. Moskva: Molodaya gvardiya, 334 s. Retrieved from <https://coolib.net/b/168242-zhak-ergon-povsednevnyaya-zhizn-etruskov/read>. [in Russian].
- Mavleev, Ye.V.** (1990). Lukumoni [The lucumones]. *Nauka i religiya - Science and Religion*, 11. Retrieved from <http://rec.gerodot.ru/etruria/lukum.htm> [in Russian].
- Morys, Ya.** (2018). *Chomu Zakhid panuie nateper / Opovidi z istorii ta shcho z nykh vyplyvaie shchodo maibutnoho [Why is the West in power for now / The tales from history and what they tell about future]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 784 s. [in Ukrainian].
- Osmolovska, O., Burych, N.** (2012). Istoriia pokhodzhennia etruskoho narodu [History of the origins of the Etruscans]. *Istoriia v suchasni shkoli - History in Modern Education*, 5, 42-47. [in Ukrainian].
- Rober, Zh.-N.** (2007). Etruski [The Etruscans] / Zh.-N. Rober; per. s fr. S.Yu. Nechaeva. Moskva: Veche, 368 s. [in Russian].
- Sokolov, I.** (1990). *Iskusstvo etruskov [Art of the Etruscans]*. Moskva: Iskusstvo, 319 s. Retrieved from <https://dokumen.pub/74b7535c2a597aee2caef11f36c3b612.html> [in Russian].
- Yanko, A. L.** (2009). Raby v Etrurii u VIII-III st. do n.e. [Slaves in Etruria in VIII-III B. C.]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia – Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, 41, 79-86. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2009_908_41_10 [in Ukrainian].
- Yanko, A. L.** (2010). Do interpretatsii etruskoho sotsialnoho terminu etera [About an interpretation of the Etruscan social term "etera"]. *Drevnosity – Antiquities*, 9, 8-15. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/drev_2010_9_3 [in Ukrainian].
- Yanko, A. L.** (2011). Do interpretatsii nazvy etruskoi mahistratury zilaq mecl rasnal [About an interpretation of the Etruscan title of magistracy "zilaq mecl rasnal"]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia – Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, 43, 81-90. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2011_965_43_11 [in Ukrainian].
- Yanko, A.** (2013). Poshuky prabatkivshchyny etruskiv u Niderlandskii istoriohrafii pochatku XXI st. [Searching for the Etruscan ancestral home in Dutch historiography of the early XXI century]. *Problemy humanitarnykh nauk. Istoriia - Problem of Humanities sciences. History*, 32, 175–189. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ist_2013_32_16 [in Ukrainian].
- Yanko, A. L.** (2013). Tsarskyi tytul u etruskiv [An Etruscan royal title]. *Drevnosity – Antiquities*, 12, 19-29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/drev_2013_12_4
- Yanko, A. L.** (2014). Znovu pro prabatkivshchynu etruskiv [And once again about the Etruscan ancestral home]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istoriia– Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: History*, 48, 58-68. Retrieved from URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2014_1117_48_8 [in Ukrainian].